

Tadeusz Smoleński (1884–1909) i początki polskiej egiptologii

Dokładnie przed 105 laty egzamin dojrzałości w III Gimnazjum im. Jana III Sobieskiego w Krakowie zdał Tadeusz Smoleński, który jesienią 1902 roku podjął studia na Uniwersytecie Jagiellońskim. „Studiował historię i geografę, szczególnie interesował się – zresztą nie bez wpływu swoich uniwersyteckich preceptorów – wiekiem XVI i w tej dziedzinie zamierzał zdobywać stopnie naukowe. Zachęcał go do tego stryj, wybitny historyk Władysław Smoleński, który nie tylko czuwał nad intelektualnym rozwojem bratanka, ale wydatną pomocą finansową umożliwił Tadeuszowi podjęcie studiów uniwersyteckich, a jego bratu Jerzemu ich dalsze kontynuowanie”¹. Niestety, tok studiów gwałtownie zakłóciła choroba płuc, ujawniona już w maju 1904 roku. Pojawiła się więc konieczność leczenia klimatycznego w Rabce, a następnie w Zakopanem, lecz nie przyniosło ono zadowalających rezultatów. Okazało się wkrótce, że poważny stan jego zdrowia wymaga natychmiastowego wyjazdu na dalsze leczenie do Egiptu. Przybywając do Kairu w roku 1905 zdecydował się Smoleński na podjęcie studiów egiptologicznych pod kierunkiem znakomitego francuskiego specjalisty Gastona Maspero (1846–1916)². W niezwykle trudnych warunkach materialnych, przy niewielkim wsparciu rodziny i krakowskiej Akademii Umiejętności przystąpił młody, 21-letni wówczas adept do zgłębia-

---

¹ K. Stachowska, *Z egipskiego „Dziennika” Tadeusza Smoleńskiego (Dwie kampanie wykopaliskowe)*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie” XXXIII (1988), s. 59. Krystyna Stachowska (1924–1996) poświęciła Tadeuszowi Smoleńskiemu szereg studiów, publikowanych na łamach „Rocznika Biblioteki PAN w Krakowie” w latach 1972–1995 (r. XVII–XL). Nieco wcześniej przypomniał sylwetkę Smoleńskiego w paru opracowaniach, bez znajomości jednak jego „Dziennika” i korespondencji, Jerzy Pilecki (1908–1962). Por. m.in. jego *Działalność naukowo-badawcza Tadeusza Smoleńskiego w dziedzinie archeologii egipskiej*, „Archeologia” 10, 1958 (publ. 1960), s. 219–238. Ostatnio zob. także *Polski słownik biograficzny*, t. 39, 1939–2000, s. 274–276 (K. Grodziska).

² Por. J. Leclant, *Un égyptologue: Gaston Maspero (1846–1916)*. Institut de France. Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paryż 1998, s. 1–19. Zob. także *Who Was Who in Egyptology*, wyd. 3, Londyn 1995, s. 278–279.

nia nowej dla siebie dyscypliny, szybko uzyskując obiecujące rezultaty i zmierzając do przygotowania rozprawy doktorskiej. Jak pisał w parę lat później jego mistrz, Gaston Maspero, „nigdy w czasie mej działalności nie zdarzyło mi się spotkać ucznia, tak szybko i nagle przyswajającego sobie zasady naszej nauki. Po ośmiu miesiącach był on już w stanie odcyfrowywać i interpretować poprawnie napisy na pomnikach”³.

Tadeusz Smoleński. Autoportret (rysunek z „Dziennika”)

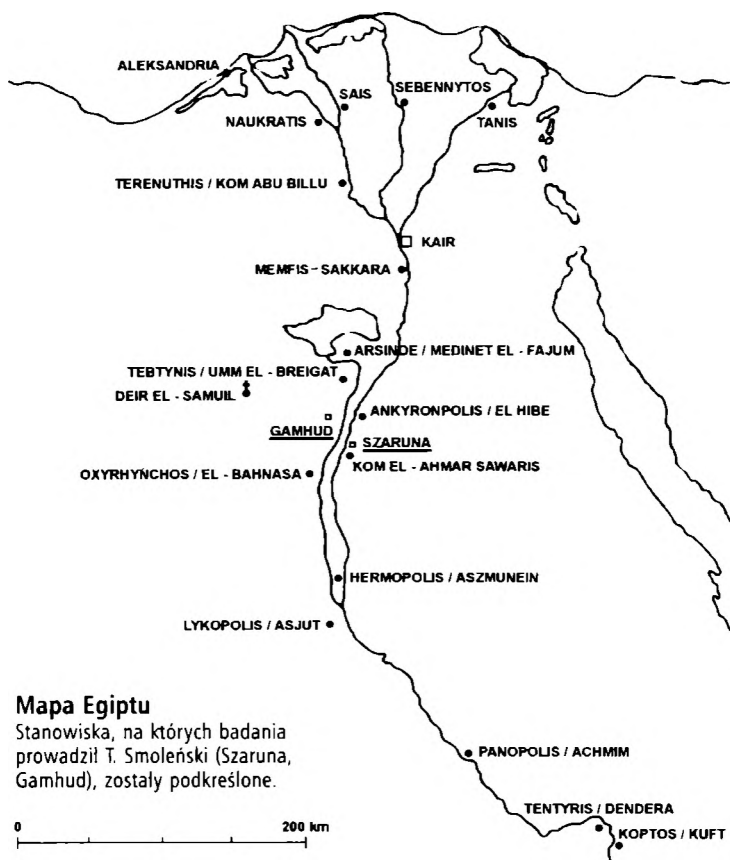
W dalszej kolejności Smoleński zamierzał się habilitować, z myślą o objęciu w przyszłości uniwersyteckiej katedry historii starożytnego Wschodu w Krakowie⁴. Niestety, nadmierny wysiłek i trudne warunki przyspieszyły śmierć dobrze zapowiadającego się badacza, który w wieku 25 lat posiadał już cenny dorobek naukowy jako autor kilku drukowanych specjalistycznych rozpraw oraz kierownik badań wykopaliskowych w Szaruna i Gamhud. W tym kontekście wymienić należy opracowania dotyczące aktualnego stanu badań w Egipcie, raporty wykopaliskowe, tłumaczenia starożytnych tekstów egipskich oraz studia etnograficzne poświęcone współczesnemu Egiptowi i jego mieszkańcom⁵.

W roku 1907 z propozycją sfinansowania wykopalisk, które przysporzyć miały splendoru monarchii austro-węgierskiej, a jednocześnie pozwoliłyby wzbogacić zbiory egiptologiczne w Budapeszcie, wystąpił do Egipskiego Departamentu Starożytności węgierski kupiec Fülöp Back, współwłaściciel dużej firmy handlowej, której interesy reprezentował wówczas w Kairze. Do propozycji tej Gaston Maspero, jako dyrektor Służby Starożytności i dyrektor Muzeum Egipskiego w Kairze, ustosun-

³ Gaston Maspero we wspomnieniu pośmiertnym, zamieszczonym w „Przeglądzie Historycznym” (t. 9, 1909, s. 254–256), poprzedzającym nieco szerszy biogram Tadeusza Smoleńskiego, napisany najprawdopodobniej przez Jana Karola Kochanowskiego (tłumaczył też na język polski tekst nadesłany przez Gastona Maspero). Por. także wspomnienie o Tadeuszu Smoleńskim, zamieszczone przez Gastona Maspero na łamach „Annales du Service des Antiquités de l’Égypte” (t. 10, 1909, s. 91–96).

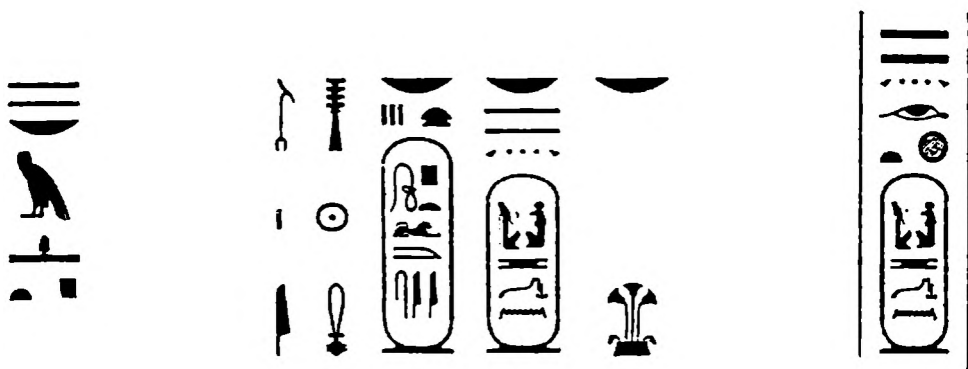
⁴ Rozprawa Smoleńskiego pt. *Północne ludy morskie za Ramzesa II i Minefy* (przewidywana jako podstawa doktoratu) staraniem Tadeusza Wałka ukazała się już po śmierci autora w publikacjach Akademii Umiejętności (Kraków 1912) oraz w r. 1915 w wersji francuskiej *Les peuples maritimes du Nord à l’époque de Ramses II et de Meneptah* na łamach „Annales...”, t. 15.

⁵ Krystyna Stachowska, zmierzając do ustalenia pełnej bibliografii Smoleńskiego, doliczyła się ok. 260 jego publikacji, obejmujących także jego własne próby literackie (liryki i satyry), publicystykę (występował też pod pseudonimem dr Samuel Socha), studia z historii XVI–XVII w. i dziejów nowszych, tłumaczenia, liczne recenzje i omówienia.

kował się nader życzliwie, proponując jednocześnie kandydaturę Smoleńskiego jako kierownika prac terenowych. Po uzyskaniu przez Backa koncesji na badania w Szarunie, na jego zlecenie Smoleński niezwłocznie przystąpił do organizowania ekspedycji. Po dokonaniu niezbędnych przygotowań młody badacz wyruszył w teren. Do Szaruny – na miejsce przeznaczenia – przybył 13 stycznia 1907 roku, natomiast prace poszukiwawcze rozpoczął już 15 stycznia, prowadząc je do 20 lutego, a następnie – po krótkiej przerwie – wznowił badania i kontynuował je w okresie od 26 lutego do 5 marca 1907 roku. Szaruna to nazwa miejscowości na wschodnim brzegu Nilu, na południe od Magagi. W pobliżu Szaruny zlokalizowanych jest obecnie kilka stanowisk archeologicznych, zarówno cmentarzysk, jak i pozostałości starożytnego osadnictwa. W rejonie tym (ok. 3 km na południe od Szaruny, w połowie drogi pomiędzy Szaruna a Garabi) znajdowało się starożytne Hut-nesu, odgrywające dość istotną rolę już w okresie Starego Państwa; od czasów Średniego Państwa mieściła się tu stolica osiemnastego nomu Górnego Egiptu.

Smoleński od początku swej kampanii wykopaliskowej postanowił skoncentrować się na przebadaniu cmentarzyska z okresu Starego Państwa, usytuowanego na

Kartusze Ptolemeusza I Sotera (306–283 p.n.e.) na jednym z dwóch bloków z Szaruny, przekazanych w roku 1908 do Krakowa (obecnie zaginione). Według raportu wykopaliskowego Tadeusza Smoleńskiego, blok nr VI, wapień, wymiary 105x30 cm.

wschód od dzisiejszej wsi Ezbet Sawaris (w pobliżu grobu Szejcha ez-Zugabi), zwyczajowo określanego mianem Kom el-Ahmar Sawaris. Jego uwagę zwrócił głównie grób skalny jednego z dostojników z czasów VI dynastii, imieniem Pepi-anch⁶, odwiedzany już wcześniej zarówno przez podróżników, jak i badaczy (Nestor L'Hôte, Charles E. Wilbour, Georges Daressy, Mary Brodrick i Anna A. Morton, Bernard P. Grenfell i Arthur S. Hunt). Oprócz badań przeprowadzonych na cmentarzysku do ważniejszych rezultatów kampanii 1907 roku należało odkrycie osiemnastu dekorowanych reliefem bloków wapiennych, pochodzących z ptolemejskiej budowli świątynnej⁷. W trakcie krótkiego pobytu w Szarunie na początku 1908 roku natrafił Smoleński na dalsze bloki i ich fragmenty⁸. Jak można przypuszczać, pochodziły one ze świątyni wzniesionej na Kom el-Ahmar (na terenie miasta Hutnesu) przez Ptolemeusza I; jej budowę zakończył lub obiekt rozbudował jego syn, Ptolemeusz II. Jak już wspomniano, teren w rejonie Szaruny, na którym prowadził prace Smoleński, nie był w następnych latach przedmiotem większego zainteresowania badaczy. Dopiero prace prowadzone w latach osiemdziesiątych XX wieku z ramienia Egipskiego Departamentu Starożytności doprowadziły do odkrycia kilku grobów rzymskich i koptyjskich we wschodniej części cmentarzyska, natomiast na północ od nich – pozostałości osady koptyjskiej. Jak stwierdzono w ostatnich latach, dwa inne cmentarzyska zlokalizowane są na północ od Szaruny, w pobliżu el-Chutaim i Egrat Tilb z pochówkami z czasów Nowego Państwa i epoki greckorzymskiej. Natomiast poczynając od 1984 roku, systematyczne poszukiwania na większą skalę podjęła tu ekipa Uniwersytetu w Tübingen, prowadząc badania gro-

⁶ T. Smoleński, *Le tombeau d'un prince de la VIe dynastie à Charouna*, ASAE 8, 1907, s. 149-153.

⁷ Idem, *Les vestiges d'un temple ptolemaïque à Kom-el-Ahmar, près de Charouna*, ASAE 9, 1908, s. 3-6.

⁸ Idem, *Nouveaux vestiges du temple de Kom-el-Ahmar, près de Charouna*, ASAE 10, 1909, s. 26-27.

55. Dwa ptolemejskie bloki zdobione reliefem, ze świątyni w Szarunie (obecnie w Muzeum Sztuk Pięknych w Budapeszcie)

bów z okresu Starego Państwa (w tym grób nr V 23, czyli grobowiec Pepi-ancha, badany także przez Smoleńskiego) i czasów ptolemejskich⁹. Przystąpiono też do poszukiwań świątyni wczesnoptolemejskiej, której bloki odkrył niegdyś Smoleński. W trakcie badań w latach 1984–1989 odkryto kilkadziesiąt bloków i ich fragmentów, z których część dekorowana była reliefem i pokryta tekstami hieroglificznymi. Na podstawie zebranego materiału powstały ciekawe spostrzeżenia dotyczące ewentualnej lokalizacji owej ptolemejskiej świątyni, a także najważniejszych elementów jej dekoracji¹⁰. Po zakończeniu poszukiwań archeologicznych w Szarunie, wyruszył Smoleński do niezbyt odległego Gamhud, położonego na lewym brzegu Nilu. Dowiedział się bowiem, że na bogatym tamtejszym cmentarzysku z czasów ptolemejskich i rzymskich odbywają się nielegalne poszukiwania zasilające rynek antykwaryczny. Uzyskawszy zgodę Gastona Maspero, rozpoczął tu prace 5 marca 1907 roku i prowadził je przez następne trzy tygodnie, do 28 marca. Jak odnotował w jednym ze swych listów w dniu 7 marca: „Od przedwczoraj obozuję na brzegu pustyni libijskiej, w samotności, z dala od mieszkań ludzkich, mając tylko trzy namioty przed sobą i szczerą pustynię, z której jednego końca widać pasmo

⁹ Por. F. Gomaà, *Bemerkungen zur Nekropole von el-Kom el-Ahmar Sawaris*, „Die Welt des Orients” 14, 1983, s. 135-146 oraz W. Schenkel, *Über den Umgang mit Quellen: Al-Kom al-Ahmar / Šaruna*, [w:] *Problems and Priorities in Egyptian Archaeology*, Londyn–Nowy Jork 1987, s. 149-173.

¹⁰ L. Gestermann, *Neue Spuren des ptolemäischen Tempels am Kom al-Ahmar bei Šaruna*, „MDAIK” 48, 1992, s. 11-35, tabl. 2-6.

skął, z drugiego daleką wioskę. Cmentarzysko prawie nie tknięte: dzień po dniu łożnię szereg ptolemejskich sarkofagów z mumiami, przeważnie ładne malowanych i zapisanych, czasem bardzo ozdobnych, z złożonymi obliczami, cennych dla budapesztańskiego muzeu. Obfitość zlepków papirusowych z demotykami lub grecką [...]”¹¹. Przebadał w tym czasie sporą część cmentarzyska, wydobywając 47 sarkofagów, nadto 70 drewnianych masek trumiennych, 20 masek płóciennych, 2 stele demotyczne, fragmenty naczyń glinianych, 4 figurki Sokarisa i inne drobne przedmioty. Niestety, pogarszający się stale stan jego zdrowia nie pozwalał na kontynuowanie prac. W przeddzień wyjazdu z Gamhud (27 marca 1907 roku) tak pisał do swego powiernika: „Back pisze do mnie, że chce ze mną odbyć ważną rozmowę. Prawdopodobnie pragnie mnie nakłonić, żebym odpocząwszy parę tygodni w Kairze wrócił na pustynię. Jednak to jest niemożliwe: nie czuję się stanowczo na siłach, zwłaszcza że mnie przerażają nadchodzące upały. Już teraz dzień w dzień koło południa staję się tak słaby, że rady sobie dać nie mogę i muszę się kłaść i jęczeć. Jakże w takim stanie pracować! i to prowadzić tak odpowiedzialną i zawiłą maszynę, jak wykopaliska, będąc zupełnie sam”¹². Smoleński, wyczerpany niezwykle trudnymi warunkami, wyjechał więc do Szaruny i następnie do Kairu. Jego obowiązki przejął już 27 marca Ahmed Kamal i po tygodniu zakończył kampanię, wydobywając jeszcze 23 sarkofagi. Ahmed Kamal przygotował też raport z tych badań, wkrótce opublikowany¹³. Smoleński przybył do Gamhud raz jeszcze; nastąpiło to w połowie grudnia 1907 roku, zaś pobyt związany z kontynuacją prac trwał do początku lutego 1908 roku. Nie ograniczył wówczas swoich poszukiwań jedynie do Gamhud, lecz spenetrował także obszary położone w kierunku północnym (Gafadon), południowym (Szinara) i zachodnim (Mingar, Magara). Okres koptyjskiego Bożego Narodzenia (6 stycznia – 8 stycznia 1908) spędził w klasztorze św. Samuela w Górach Galamun, gdzie również dokonał ciekawych obserwacji¹⁴. W początkach lutego 1908 roku dotarł do niezbyt odległego el-Hibe, położonego już jednak na przeciwnym brzegu Nilu.

Zgodnie z przyjętymi założeniami w wyniku prac wykopaliskowych finansowanych przez Fülöpa Backa na obu omawianych stanowiskach oprócz Muzeum Egipskiego w Kairze wzbogaciły się znacznie kolekcje trzech muzeów ówczesnej monarchii austro-węgierskiej: stołecznego Wiednia oraz Budapesztu i Krakowa. W latach 1907–1908 do zbiorów wiedeńskich włączono pięć trumien z Gamhud, a następnie pięć wczesnoptolemejskich bloków reliefowych ze świątyni koło Szaruny¹⁵. Do Bu-

¹¹ K. Stachowska, *Listy Tadeusza Smoleńskiego do Mieczysława Geniusza z lat 1907–1908*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie” 39, (1994), s. 64.

¹² *Ibidem*, s. 67.

¹³ A. Kamal, *Fouilles à Gamhoud*, ASAE 9, 1908, s. 8–30.

¹⁴ T. Smoleński, *Le couvent copte de Saint-Samuel à Galamoun*, ASAE 9, 1908, s. 204–207.

¹⁵ Por. E. Komorzynski, *Das Erbe des alten Ägypten*, Wiedeń 1965, il. 82 oraz opis na s. 63 i 212; H. Satzinger, *Das Kunsthistorische Museum in Wien. Die Ägyptisch-Orientalische Sammlung*, Mogguncja 1994, s. 89. Bloki ptolemejskie z Szaruny przekazane do Wiednia i Budapesztu omówił wyczerpująco V. Wessetzky, *Reliefs aus dem Tempel Ptolemaios' I in Kom-el Ahmar-Sharuna in der Budapest und Wiener Ägyptischen Sammlung*, „MDAIK” 33, 1977, s. 133–141, tabl. 44–47.

dapesztu natomiast przekazał Back osiem bloków reliefowych ze świątyni w Szarunie oraz znaczną ilość znalezisk z Gamhud, w tym dwanaście sarkofagów¹⁶. Część sarkofagów odkrytych przez Smoleńskiego trafiła też do handlu antykwarecznego i w ten sposób „znalazła” się także w innych kolekcjach. Zbiory Akademii Umiejętności w Krakowie (obecnie: Muzeum Archeologiczne) dzięki udziałowi Smoleńskiego w owym pionierskim przedsięwzięciu otrzymały dwa bloki z ptolemejskiej świątyni w Szarunie¹⁷ oraz cztery sarkofagi¹⁸. Wraz z ptolemejskimi reliefami nadeszła też do Krakowa skrzynia z dwudziestoma sześcioma czaszkami, specjalnie przygotowana przez Smoleńskiego dla profesora Bochenka¹⁹. Z własnych środków zakupił też w Kairze w 1907 roku dla zbiorów krakowskiej Akademii Umiejętności cztery rękopisy orientalne (trzy arabskie i jeden perski)²⁰. By umożliwić Smoleńskiemu sfinansowanie kolejnych miesięcy pobytu w Egipcie, „rząd egipski zgodził się [z inicjatywy Gastona Maspero] na tymczasowe zaliczenie go, jako sekretarza-pomocnika, do Komitetu organizacyjnego [II] kongresu archeologii klasycznej, który miał się odbyć w Kairze na Wielkanoc 1909. Smoleński pełnił tę funkcję od 15 lipca 1908 do 15 maja roku b. (1909); z jaką zaś uczynnością i pracowitością – poświadczą to wszyscy, którzy mieli z nim stosunki w ciągu tych długich dziesięciu miesięcy. Opuścił Kair w ostatnich dniach maja, aby zażyć na łonie rodziny zasłużonego odpoczynku, przy czym wyznaczył nam przyszłe spotkanie się w Muzeum pod koniec września”²¹. Niestety, do ustalonego spotkania z Gastonem Maspero i powrotu do Kairu już nie doszło. Tadeusz Smoleński wyczerpany trudami poprzednich miesięcy gości i opadał z sił, w pełni tego świadom. Na kilkanaście dni przed śmiercią tak pisał do swego opiekuna: „Kochany Stryciu, dyktuję ten list Cioci [Marii Babireckiej], sam leżąc zmęczony i kaszlący. Kongres bardzo mnie wyczerpał, a z rozjechaniem się 900 archeologów nie ustały moje trudy, bo trzeba było

¹⁶ Dla uczczenia 90. rocznicy włączenia obiektów z Gamhud do budapeszteńskich zbiorów Szépművészeti Múzeum zorganizowało specjalną ekspozycję. Zob. H. Győry, *Az első magyar ásatás Egyiptomban 1907. Válogatás a Gamhudi ásatás leleteiből* 1997, Budapest 1997.

¹⁷ Złożone jako depozyt w Muzeum Czapskich w Krakowie, do tej pory nie zostały odnalezione. Zob. K. Babraj, H. Szymańska, *Bogowie starożytnego Egiptu*, Kraków 2000, s. 9. Jak wynika z informacji przekazanych przez Smoleńskiego, oba „głazy ptolemejskie” Back ofiarował Tadeuszowi Koziębrodzkiemu, ten zaś przekazał je na rzecz Akademii.

¹⁸ „Nadto trzy sarkofagi ofiarował p. Filip Back Akademii Umiejętności w Krakowie, dzięki zabiegom hr. Tadeusza Bolesty Koziębrodzkiego pełnomocnego ministra Austro-Węgier w Egipcie, który również zrzec się raczył na rzecz tejże Akademii czwartego, ofiarowanego mu sarkofagu”. Zob. T. Smoleński, *Austro-węgierskie wykopaliska w Górnym Egipcie 1907 roku*, [w:] *Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie*, t. XII, nr 6, czerwiec 1907, s. 19-20. Dwa spośród owych sarkofagów: K. Babraj, H. Szymańska, *Bogowie...*, s. 104-115 (nr 57 i 61).

¹⁹ Adam Bochenek (1875-1913), profesor anatomii na Uniwersytecie Jagiellońskim, zwrócił się do Smoleńskiego z prośbą o dostarczenie czaszek starożytnych z myślą o dokonaniu ich studiów antropometrycznych. Na temat A. Bochenka zob. *Polski słownik biograficzny*, t. II, 1936, s. 168 (E. Godlewski).

²⁰ Rękopisy arabskie to komentarze do Koranu z XVII i XVIII w., natomiast rękopis perski z 1773 r. to „Gulistan” Saadięgo. Zob. *Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich*, red. S. Strelcyn, t. V, cz. 1, Warszawa 1964, s. 58-60 oraz cz. 2, Warszawa 1967, s. 115.

²¹ G. Maspero, „Przegląd Historyczny” 9, 1909, s. 225.

sprawozdania przygotować do druku. Dobiły mnie jeszcze straszne upały majowe i uciążliwa podróż do kraju”²².

Przedwczesna śmierć Smoleńskiego (Kraków, 29 sierpnia 1909) zakończyła dobrze zapowiadającą się karierę młodego badacza i tym samym pierwszy etap uczestnictwa monarchii austro-węgierskiej w wykopaliskach nad Nilem. Nadzieje krakowskich badaczy rozbudziła raz jeszcze owocna kooperacja podjęta w ramach tejże monarchii, tym razem z Akademią w Wiedniu w latach 1910–1914, która przerwana została dopiero wybuchem I wojny światowej²³. W latach następnych rozwój polskiej archeologii i jej zainteresowania starożytnym Egiptem potoczyły się już zupełnie innymi drogami.

---

²² List do stryja Władysława Smoleńskiego, wysłany z Zakopanego, datowany 3 VII 1909 r. Zob. K. Stachowska, *Studia uniwersyteckie Tadeusza Smoleńskiego w świetle jego listów do Władysława Smoleńskiego*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie” XXIX (1984), s. 119.

²³ Por. K. Stachowska, *Wkład Akademii Umiejętności w początki polskich badań wykopaliskowych w Egipcie w latach 1906–1914*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie” XVIII (1972), s. 93-148.